

Sennett, R. (2018)

Stadsleven. Een visie op de metropool van de toekomst

Amsterdam: Meulenhoff.

*Architectuur bepaalt mee de gezondheid van mensen:
een architect wordt zo ook een beetje een dokter,
maar dan van de ruimte.*

Oana Bogdan (geciteerd in Deleye, 2019, p. 6)

Dany Baert*

Toen ik nog kon vertoeven in het gezelschap van cursisten, was ik meermaals geïntrigeerd door verhalen over cliënten die als het ware ‘los in de lucht’ hingen en vertelden hoe moeilijk ze het vonden om zich in hun woonomgeving te nestelen. Het waren verhalen over ontheemding. Verschillende cursisten werkten als maatschappelijk werker in Nederlandse steden, gebouwd op grond die gewonnen was op het water en op de laaggelegen polders. Denk aan Almere, Dronten, Lelystad, steden die nog geen vijftig jaar oud zijn. Met ontheemding verwijs ik naar het terugkerende thema in de verhalen van cliënten: ze leefden nu wel in een stad, maar die stad had geen geschiedenis, geen geijkte betekenis, als het ware geen gezicht. Dat bezorgde heel wat mensen, die vanuit de Randstad naar deze nieuwe plekken migreerden, het confronterende besef dat ze bouwstenen misten voor de (verdere) ontwikkeling van hun identiteit. Cliënten illustreerden op vele manieren hoe terugkoppelingen en betekenissen niet alleen via gedrag en conversatie lopen, maar ook via onze materiële omgeving. Type-

rend was de uitspraak van een van hen: ‘Het is net alsof mijn wijk geen ziel heeft.’ Toen ik het hier te bespreken boek van Richard Sennett las, kreeg ik een hoop extra taal en concepten om hierover na te denken. En uiteraard ook om er – mocht dat nog aan de orde zijn – met cliënten over te spreken.

Deze aanhef illustreert dus op praktische wijze de hoofdthesis van Richard Sennett in dit boek over stadsleven: er is een fundamenteel verschil tussen ‘de stad als fysieke plaats en de stad als mentaliteit’ (p. 9), respectievelijk aangeduid met de vanuit het Frans geijkte termen *ville* en *cité*, *urbs* en *civitas* in de Latijnse traditie. De term *ville* (*urbs*) staat voor ‘de bebouwde omgeving’, *cité* (*civitas*) voor hoe de mensen daarin leven, ‘het gebouwde en het geleefde’ (p. 303). Leven en samenleven in een concrete omgeving berusten niet alleen op een minder of meer bewoonbare materiële infrastructuur. Gelijktijdig vormt deze structuur en de evolutie ervan een weefsel van terugkoppelingen dat mensen al dan niet het besef kan geven dat ze ‘goed wonen’, iets wat ook volgens Sennett van groot belang is voor hun welbevinden.

Richard Sennett (76), ook bekend van zijn sociologisch onderzoek over de mens als bedrijver van ambachten (2016), doceert aan de London School of Economics en New York University. Aan het Massachusetts Institute of Technology gaf hij les aan stedenbouwkundigen en architecten uit de hele wereld. Nadien ging hij voor de UNESCO werken en vervolgens voor het ontwikkelingsprogramma van de VN; hij bracht via zijn professoraat aan de London School of Economics periodes door in Shanghai, Mumbai en New Dehli en ontdekte er de complexiteiten en uitdagingen van de stedenbouw. Dat leidde ertoe dat hij zelf een klein stedenbouwkundig bureau oprichtte en als planoloog in verschillende projecten en experimenten kon onderzoeken hoe een leefbaar stedelijk weefsel eruit zou kunnen zien. Daarmee onderbouwt hij de visie dat ook de inrichting van onze woonomgeving een valabel en belangrijk onderzoeksgebied is voor sociologen.

Ville ≠ cité

In deel I werkt Sennett het onderscheid tussen *ville* en *cité* grondig uit. In beeldtaal: de *ville* is als het ware de vaste vorm die de stad aanneemt, de

cité is vloeibaar, al dan niet organisch gegroeid, al dan niet planmatig geconstrueerd. Geert Mak (2007) noemt dit in zijn essay over de goede stad ‘inwisselbaar’, flexibel en vluchtig; sommige stedelijke plekken lijken wel op boekhoudkundige ingrepen op constructies die na x jaren afgeschreven kunnen worden. Waarmee hij betoogt dat de exclusieve aandacht voor de *ville* nog geen leefbare *cité* garandeert.

De kwetsbaarheid van de cité

De analyses die Sennett wijdt aan de teloorgang van of de bedreigingen tegen de *cité* nemen terecht heel wat ruimte in het boek in. Ze zijn gestoffeerd en zo rijk dat het onbegonnen werk is om binnen dit bestek meer dan een kleine selectie feiten en ideeën weer te geven. Belangrijk is dat de auteur voortdurend, als een lopend commentaar, opmerkt hoe de inrichting van de stedelijke omgeving invloed heeft op door sociologen te bestuderen of onderzochte fenomenen als criminaliteit, sociale stratificatie, pedagogisch klimaat en zoveel andere dimensies van het (samen)leven.

Allereerst: waardoor wordt de openheid van de stad bedreigd? Bijvoorbeeld door exclusie. Bekend is het voorbeeld van de Franse stad Orange¹, waar het Front National reeds jaren aan het bewind is; de kansarmen, vluchtelingen, migranten worden door het stedelijk beleid stelselmatig naar de rand gedreven en beroofd van vele mogelijkheden van sociale integratie. Ten tweede is er de stadsvlucht: vooral jonge gezinnen zoeken het groen buiten de stad op in hun behoefte aan private ruimte in een groene omgeving. Een derde mechanisme is de vorming van ghetto’s (p. 166-167): denken we aan de ghetto’s van Warschau, van Venetië en van Rome, waarin de joden op verschillende momenten in de geschiedenis werden geïsoleerd. Op een subtiele manier vormt isolement ook een strategie in ons eigen land, denken we aan de oppositie van toenmalig burgemeester van Braschaat² Jan Jambon, die niet wou dat een tramlijn vanuit Antwerpen naar

1 Zie bijvoorbeeld www.ouest-france.fr/europe/france/municipales-2014-une-ville-geree-par-le-fn-cadonne-quoi-2038671

2 www.vrt.be/vrtnws/nl/2018/09/25/jij-kiest-tram-braschaat/

zijn gemeente werd doorgetrokken. Tot slot is er ook het verkeerd gebruik van technologie. Technopolis (een term die verwijst naar politiek filosoof de Tocqueville) kan ingevuld raken met individualiserende apparaten, denken we hierbij aan de stadsbewoner die via domotica alles op afstand regelt, tot en met het zetten van koffie tegen het moment dat hij of zij thuiskomt, en daarmee het direct contact met stadsgenoten minimaliseert.

De stad 'openen'

In deel drie van dit lijvige werk bespreekt Sennett strategieën om de stad te openen. Zijn premisse, ik wees er al op, is dat een gezonde stad een open stad is. Een stad 'openen' betekent het ontwikkelen van 'methoden waarmee de stedelingen beter betrokken kunnen raken bij de cité' (p. 217). In vogelvlucht noem ik vier strategieën, die Sennett uitvoerig toelicht.

1. Kennis van de straat. 'Straatkennis is een goed voorbeeld van "belichaamde kennis".' (p. 221) 'Om de bewoners de verantwoordelijkheid te laten nemen voor hun wijk moeten er gebouwen staan die het waard zijn om het eigenaarschap ervan op te nemen.' (p. 218) Het is belangrijk dat mensen de wijken waarin ze leven grondig leren kennen. Dat leidt tot straatwijsheid, dat zorgt ervoor dat veranderingen opgemerkt worden (bijvoorbeeld een trottoir dat een verzakking toont) en dus gesignaleerd kunnen worden. Straatwijsheid betekent ook verantwoordelijkheid nemen: geen sluikestort, sneeuw ruimen in de winter, bladeren verzamelen in de herfst ... 'De wijsheid van de straat houdt zich bezig met het kleine.' Afwijkingen van het bekende worden opgemerkt, anticiperend of corrigerend handelen krijgt dan een grotere kans. Straatwijsheid moet bij iedere verhuizing opnieuw worden geleerd. En vooral: lokale kennis verbreedt zich als iemand door de stad beweegt. Dat brengt ons bij de tweede strategie:
2. Lopende kennis. Sennett houdt een pleidooi voor het flaneren: 'het rustige lopen biedt een dieper lateraal bewustzijn dan de snelle verplaatsing' (p. 233). Op loopsnelheid zien we veel meer en ook veel meer in detail dan wanneer we ons verplaatsen per auto. Gevolg is dat

auto's en ook treinen het vermogen beperken om kennis op te doen van de stad. 'Hierin ligt ook een van de uitdagingen voor de ontwerpers van de *ville*: wat gebeurt er als we geen rekening houden met de mogelijkheid om door verplaatsing te voet kennis op te doen, dus geen trottoirs plaatsen, geen steegjes aanleggen en geen bankjes neerzetten, geen toilet of fonteintjes om uit te drinken? Als men dat alles niet biedt, leidt dat tot verdomming van de stad.' (p. 234) Mij bekruipt voortdurend de neiging om de plaatsen waar ik kom, of het nu steden of dorpen zijn, te bekijken met de bril van dit en andere citaten. Het is vaak bijzonder teleurstellend wat ik dan te zien krijg.

3. 'Dialogisme in de praktijk. Praten met vreemden' (p. 239). Volgens Sennett zijn vier dialogische gereedschappen voor stedelingen bijzonder handig. a) Luisteren, ook horen wat niet gezegd is. Respect voor het verhaal van mensen. b) Het hanteren van aanvoegende wijs in plaats van declaratieve wijs: 'zou het kunnen dat ...?' tegenover 'ik vind dat ...!' (p. 243). Het eerste geeft meer narratieve ruimte bij het verwoorden van ervaringen en zorgt voor kwaliteitsvoller informeel converseren. Stadsbewoners zouden volgens Sennett uitgebreid met elkaar moeten 'kletsen' zonder al te persoonlijk en te intiem te worden. Onwillekeurig denk ik hier aan het werk van Flor Peeters rond bavardage (Peeters, 1998). Want deze middenwegen tussen intimiteit en afstand laten juist toe met elkaar in contact te treden en relaties te behouden die zich net buiten de kring van het gezins- en arbeidsleven situeren: niet te intiem en ook niet te afstandelijk.
4. Beheersen van de breuk. Volgens Sennett zijn migranten in die zin modelstedelingen, dat ze na het verlaten van de comfortzone van hun eigen huis de kracht en de vaardigheid tonen om met ontheemding om te gaan en zich in een nieuwe omgeving te vestigen. Sennett citeert de Franse psychoanalyticus Bachelard die betoogt dat ontheemding geen onverdeeld kwaad is: 'er komt volwassen kennis over vermenging en over grenzen uit voort' (p. 255). Sennett licht toe: 'De kennis van de migrant is de kennis die iedere stadsbewoner nodig heeft vanaf het moment dat hij of zij het veilige, het bekende en het lokale verlaat.' (p. 256) Dit komt niet alleen neer op de kunst om zich in een stad

te bewegen, maar ook te vestigen, namelijk: ‘goed te leren wonen’ (p. 257).

Het volgende stuk in het boek bevat logischerwijze de toepassingen. Sennett biedt ons een rijk conceptueel kader om de praktijk van het openen van de stad te visualiseren en te beoefenen. Centraal leitmotiv is de vraag naar het promoten en toepassen van de genoemde strategieën, die tegelijk woonvaardigheden zijn: zich handhaven in de stad, zich oriënteren in een onbekende omgeving, kunnen omgaan met vreemden en lessen leren uit ontheemding. Sennett bespreekt en illustreert vijf open vormen.

1. Het synchroon centrum als manier om activiteit in het stadsplan op te nemen. Synchrone ruimte maakt gelijktijdigheid mogelijk van diverse activiteiten. Voorbeeld is de Griekse agora, waar men kon eten, filosoferen, discutereren, naar de hoeren gaan, jongleurs bezig zien enzovoort.
2. Onderbreking: monumentale en andere oriëntatiepunten. Kwestie is ‘hoe je in een grote stad herkenbare plaatsen kunt creëren zonder dat ze allemaal uniek hoeven te zijn’ (p. 267).
3. Membranen: grensgebieden zijn poreus. Een goed begrip en ontwerp van grensgebieden kan sterk verbindend werken. Sennett geeft het voorbeeld van de inplanting van een nieuwe openbare marktplaats in Spanish Harlem (New York). Door de plek te sterk naar het centrum te oriënteren leidde dat tot isolatie; de periferie bleef erbuiten vallen.
4. Incompleteheid. Hier bespreekt Sennett diverse projecten waarbij woningen niet helemaal afgewerkt worden, zodat de bewoners er – binnen vastgelegde regels – zelf een eigen creatie van kunnen maken, iets wat verantwoordelijkheid en eigenaarschap stimuleert.
5. Er bestaat niet één model voor een open stad. Sennett laat zien dat stedenbouw echt zoeken is. Planologen zijn geneigd hun plannen te ontwerpen vanuit een visie op een totaal dat planmatig en efficiënt moet (uit)gebouwd worden. Ze vergeten dat ontwikkelingen, ook in stedelijk weefsel, vaak organisch, onverwacht en verrassend kunnen zijn. Daar-

binnen suggereert hij dat een strategie van ‘zaadjes planten’ wonderen kan doen: concrete ingrepen op kleine schaal die op de omgeving een verrassend effect hebben. Tegenover de procedures van inspraak, die door mensen meestal ervaren worden als glijmiddel voor een top-down benadering van planologie, stelt Sennett een pleidooi voor coproductie: het samen met de vele betrokken partijen ontwikkelen van strategieën om de van conflictstof zwangere ingrepen in de stedelijke omgeving toch met een gedegen draagvlak een gepaste vorm te geven.

Ethiek van de stad

In deel vier trekt Sennett nog eens alle registers open om het te hebben over wat hij een ‘ethiek voor de stad’ noemt. Het wordt een boeiend slothoofdstuk, waarin hij ook in de niet al te rooskleurige toekomst kijkt. Hij vraagt zich af of de stad om kan met de te verwachten crisissen door desoriënterende, ontwrichtende gebeurtenissen. Dat zijn onder meer aanvallen van de natuur: de uitdagingen van de klimaatverandering verplichten ons om opnieuw na te denken over hoe we steden (uit)bouwen. Stedelijke ontwikkelingen worden gekenmerkt door trage groei of door breuken (trauma): New Orleans, Fukushima, Rotterdam in WO II, het WTC in New York - 9/11 en vele andere. Discontinuïteit is nodig om verdorring tegen te gaan, maar trage groei is even belangrijk omdat vanuit een ethisch standpunt gezien de stad altijd gerepareerd moet kunnen worden. En ook bij dat herstel blijft de vraag naar de aard waarvan en de mate waarin: er moet oordeelkundig nagedacht worden over de keuze tussen restauratie (herstel in de oorspronkelijke staat), remediëring (waarbij de hand van de restaurerende ambachtslui zichtbaar blijft) en herconfiguratie (verandering van vorm en functie). Sennett is geneigd restauratie te zien als uitdrukking van een gesloten mind, remediëring als een middenweg, en herconfiguratie als blijk van openheid.

Tot slot

Wellicht was in wat voorafging goed voelbaar hoe ik van dit boek genoten heb: het is erudiet, toegankelijk, zeer rijk gestoffeerd, eerlijk, tegelijk prak-

tisch relevant en theoretisch onderbouwd. Het geeft een goed beeld van de opdracht, de uitdaging, de noodzakelijke denkbaarheid die stedenbouwkundigen, planologen en architecten voor zich hebben. Daarom blijft tijdens en na het lezen een niet weg te branden weerhaak hangen. Wanneer ik door vele steden, gemeenten en dorpen rijd, fiets, loop en kijk met de ogen van dit boek, dan zie ik heel veel bittere ellende (zie ook de vele publicaties en opiniestukken naar aanleiding van de zogenaamde ‘betonstop’ in Vlaanderen; bijvoorbeeld Renson, 2019a en b). Met ellende bedoel ik de lintbebouwing, de commerciële boulevards, de zielloosheid, het gevaar, de leegstand en verkrotting, even zo vele manifestaties van het aanvoelen dat de inrichting van de stedelijke ruimte helemaal niet bedoeld is om mensen te faciliteren bij het ontwikkelen en cultiveren van een hecht sociaal weefsel. Trouw aan een weldoordachte ethiek voor de stad is in ons land vaak ver te zoeken. Mechanistische en op snel gewin gebaseerde stads- of dorpsontwikkeling, de in de inrichting van het openbaar domein en infrastructuur absurde dominantie van rijdend blik, het maakt me droef te moede en het toont op flagrante wijze hoe noodzakelijk het werk van mensen als Sennett eigenlijk is. Mocht mijn stadsbestuur het boek van Sennett gelezen hebben, dan zouden ze niet besloten hebben tot de ‘sociologische’ fout om na de renovatie van het stadhuis alle stedelijke dienstverlening op één plaats te centraliseren. Indachtig het onderzoek van Sennett zal het gevolg wellicht zijn dat een aantal decentraal gelegen buurten, waarin nu de bibliotheek, het sociaal centrum, het parochiecentrum en dergelijke gevestigd zijn, hun ziel en hun verbindende functie zullen kwijtraken.

Ik denk na het lezen van dit boek natuurlijk ook aan de mogelijkheid om in gesprek met cliënten elementen aan te dragen die hun zouden toelaten hun gevoelens van isolement, vervreemding, ontheemding, *Unheimlichkeit* te kunnen plaatsen. Om met hen wegen te zoeken om in hun eigen omgeving het gemeenschapsaspect, de openheid, het samenleven in respect en verscheidenheid op te waarderen. Daarnaast denk ik uiteraard aan al wie professioneel betrokken is bij de inrichting van onze woonomgeving.

Literatuur

- Deleye, I. (2019, 11 november). 'Architectuur is bepalend voor de gezondheid van mensen'. *DS Magazine*, 6.
- Mak, G. *De goede stad*. Antwerpen/Amsterdam: Atlas.
- Peeters, F. (1998). Bavardage. Weloverwogen intuïtie in de hulpverlening. *Systeemtheoretisch Bulletin*, 16, 271-291.
- Renson, I. (2019a, 2-3 november). Een showcase van ruimtelijke wanorde. *De Standaard*, pp. 22-23.
- Renson, I. (2019b, 23-24 november). 'We zijn onze dorpen in ijlt tempo aan het verknoeien'. *De Standaard*, pp. 18-19.
- Sennett, R. (2016). *De ambachtsman. De mens als maker*. Amsterdam: Meulenhoff.

